

2. ЦДАВО України. – Ф. 5, оп. 1, спр. 2236.
3. ЦДАВО України. – Ф. 5, оп. 1, спр. 649.
4. Бюлетень НКВС. – 1922. – № 12.
5. Бюлетень НКВС. – 1923. – №2.
6. ЦДАВО України. – Ф.5, оп.1, спр.2232.
7. ЦДАВО України. – Ф.5, оп.1, спр. 2237.
8. ЦДАВО України. – Ф.5, оп.1, спр. 2238.

Надійшла до редколегії 10. 04. 2008 р.  
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.

УДК 94(477)“1922/1928”

Раку Ю. Г.

## ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ КООПЕРАТИВНОГО ХЛИБОЕКСПОРТУ В УКРАЇНІ У РОКИ НЕПУ

***Анотація.** Публікація присвячена аналізу експортної діяльності сільськогосподарської кооперації України в добу непу. На відміну від тоталітарної держави “Сільський господар” дбав щоб його експортна робота приносила українському селянству не злидні, а добробут.*

***Аннотация.** Публикация посвящена анализу экспортной деятельности сельскохозяйственной кооперации Украины в эпоху непа. В отличие от тоталитарного государства «Сельский хозяин» старался, чтобы его экспортная работа приносила украинскому крестьянству не бедность, а благосостояние.*

***Summary.** The article is dedicated to the analyses of export activity of the Ukraine agricultural cooperation in the times of NEP (New Economic Policy). On the contrary to the totalitarian state, «The Agricultural Master» cared about its export activity to bring the Ukrainian peasant wealthy, but not poverty.*

У процесі подолання різнопланових труднощів, які постають перед сільським господарством і численними жителями сільської місцевості, у зв'язку з кардинальним оновленням засадничих принципів функціонування аграрного сектора національної економіки, важливе значення має вивчення досвіду проведення подібних чи схожих перетворень. Особливої актуальності набув сьогодні комплекс питань, пов'язаних із входженням України Світову організацію торгівлі, що об'єктивно загострює увагу до належного використання експортного потенціалу нашого сільського господарства.

Більш того, 2008 р. розпочався різким загостренням становища на світовому продовольчому ринку. Україна здавна була визнаним експортером сільськогосподарської продукції. Тому цілком актуальним є звернення до нашого власного історичного досвіду, набутого в результаті вирішення подібних проблем у період нової економічної політики.

Загальні проблеми розвитку сільського господарства в 1921–1928 рр. достатньо повно висвітлювалися в останні десятиліття А.Г. Морозовим [3], В.В. Калініченком [2], С.В. Кульчицьким [1], С.В. Корновенком [4], В.М. Лазуренком [5] та ін. Однак спеціальних досліджень, присвячених саме експортній діяльності в галузі сільського господарства, не проводилося.

Між тим саме експорт сільськогосподарської продукції, особливо зернових, був найважливішим джерелом валютних надходжень, а отже реалізації амбітних планів індустріалізації СРСР.

Важливу роль у широкомасштабній роботі заготівлі та організації економічно вигідного селянству збуту зернової продукції відігравала в добу непу сільськогосподарська кооперація, зокрема Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової кооперації – “Сільський господар”, експортній діяльності якого й присвячено цю розвідку.

Варто підкреслити, що експортна робота “Сільського господаря” не мала нічого спільного з тією суто насильницькою, погано організованою і в цілому відверто збитковою вакханалією, яка запанувала в цій сфері на зламі 20-х – 30-х років.

Визначальною рисою діяльності було те, що експорт зернових, який протягом 20-х років проводив “Сільський господар”, був організований таким чином, що не лише забезпечував

валютні надходження державі, а й був економічно вигідний сільськогосподарській кооперації, тобто її пайщикам – українським селянам. У відправленні на експорт вирощеного ним зерна селянин був прямо зацікавлений, бо участь у експортних поставках суттєво підвищувала прибутковість його господарства.

Після здачі зерна на прийомний пункт сільськогосподарського кооперативного товариства, кожен його член повністю і негайно одержував за нього пересічну ринкову ціну. Крім того, він і надалі залишався учасником розподілу прибутків від реалізації товару за кордоном. Розмір відсотку, що додатково належав селянину, відразу встановити було досить складно, але він завжди гарантувався у межах до 50% від роздрібної ціни на місцевому ринку на момент реалізації партії зернових [6, 54].

Експортна доплата виробникам сплачувалася по мірі реалізації кожної партії хліба за кордоном. Її розмір визначався так: 25% одержував “Сільський господар”, по 20% районний союз (спілка) сільськогосподарських кооперативних товариств та саме товариство, які виступили і організаторами експортних партій і заготовачами, і 35% належало виробнику-селянину. У випадку, якщо виробником зерна був колгосп, прибуток розподілявся дещо інакше: 25% одержував “Сільський господар”, 20% – союз і 55% – колгосп [6, 11].

“Сільський господар”, щоб заохотити селянство до здачі якісного зерна експортних кондицій на його заготівельні пункти, вже у 1923 р., а це фактично був перший рік його експортної діяльності, дав універсальним сільськогосподарським кооперативним товариствам директиву укладати попередні угоди із видачею авансів: 25% до жнив, 25% до молотьби і 50% після доставки хліба [6, 11].

Проте такі вигідні угоди для селянських господарств укладалися “Сільським господарем” лише за певних умов. Насамперед здавач зерна мав дотримуватися експортних кондицій продукту, параметри яких наперед доводилися кооперацією до відома товаровиробників. Проблема дотримання якості зерна на зсипних пунктах постійно була однією з найважливіших ділянок організаційно-технічної експортної роботи для ланок системи української сільськогосподарської кооперації. Це було обумовлено кількома причинами.

До Першої світової війни товарні кондиції зерна, що постачалося Російською імперією на Захід через українські чорноморські порти була незадовільною. Так, у 1908 р. у Миколаєві вона сягала позначки у 8,38%, тоді як контрактні угоди із Нідерландами й Німеччиною допускали крайню межу 6%. Траплялися випадки, як наприклад в Одесі, коли засміченість пшениці сягала 28% партії. У зв'язку з цим у Кенігсберзі, Данцигу та інших європейських портових містах існували навіть спеціальні фірми, що займалися виключно очисткою пшениці, яка довозилася з Російської імперії [7, 1]. За кордоном, наприклад на Лондонській біржі, українське зерно оцінювалося на 5-10 коп. за пуд дешевше ніж американське. Тому лише за самими середніми підрахунками, на зерні, що відправлялося з азово-чорноморських портів, національна економіка втрачала щороку до 20 млн крб [8, 23].

Отже, проблема із високою засміченістю зерна, що постачалося українським селянством для експорту, була не новою. Більш того, можна стверджувати, що в Україні не існувало чіткої системи очистки зерна. А тому в 1920-х рр. переважна більшість українських селянських господарств не мала традицій, навичок та належного устаткування для очистки зерна. Натомість українське зерно характеризувалося дуже високими природними якостями, насамперед високим вмістом клітковини, білка та іншими гарними хлібопекарськими якостями [9, 30].

Дуже погіршувала ситуацію дрібнотоварність партій зерна, які здавали селяни. У процесі формування експортних обсягів відбувалося змішання зерна різних сортів, різної вологості, стиглості тощо. Через це, засміченість зерна у селянина складала 2% від загалу, на базарі цей показник сягав 5%, а у порту – як мінімум 7% [8, 23]. Із наближенням до портових пунктів, некондиційність зерна зростала і досягала неприпустимих для експортних партій показників.

Швидкого і простого вирішення проблеми загального підвищення якості експортного зерна, яке здавалося селянством, досягти було важко. А тому “Сільський господар” шукав різних шляхів, у тому числі і йдучи початково на деякі компроміси із виробниками. Так було, зокрема у питанні встановлення допустимої вологості експортного жита. Його межа була визначена в 15%. Проте

жита такої кондиції надходило із селянських господарств України дуже незначна кількість. Більша ж його частина надходила, маючи дещо вищу вологість, – 15,5%. Тому, не чекаючи багато часу поки це питання буде врегульоване безпосередньо самими сільськогосподарськими товариствами, “Сільський господар” у погодженні з “Хлібоекспортом” пішов на те, щоб доробляти експортне жито із підвищеною вологістю на ряді спеціально обладнаних для цього елеваторів [10, 5].

Як вже зазначалося, створення однотипних експортних партій головною проблемою мало механічне змішування різних сортів одного й того ж виду зернових. Щоб уникнути цього, потрібно було починати безпосередньо з посівного процесу та організації розміщення зернових. Механізм подолання проблеми змішування сортів зерна був вибудований у такий спосіб. Репродукцію насіння для усієї сільської громади доручали лише декільком господарствам, які не повинні були мати інших сортів цієї культури. Сіючи, збираючи та проводячи обмолот, ці господарства вживали всіх заходів, щоб забезпечити чистоту сортів. Посівний матеріал, придбаний для подальшого розмноження, купувався за кошти всієї громади. Він надавався визначеним господарствам без ніякої додаткової доплати з їхнього боку. Хазяї здавали громаді те зерно, що за нього діставали куповане, або сплачували громаді відповідний грошовий еквівалент. Отож, земельна громада докладала на купівлю високоякісного насінневого матеріалу лише ту суму, що їй не доставало, а це було досить легко зробити вже через рік, засіявши навіть невелику площу. Наступного року господарства – репродуценти обмінювали членам своєї земельної громади вирощений ними сортовий насінневий матеріал на звичайний з розрахунку один до одного. Такий розрахунок був вигідний для обох сторін [9, 32].

Велика робота зі складання однотипних партій зернопродуктів проводилася не лише кооперацією, а й портовими управліннями. Між тим у практиці хлібозаготівельної роботи існувало багато випадків, коли на пунктах зсипок, з метою доведення експортних партій до мінімальних норм, передбачених експортними кондиціями, навмисно змішувалися озима, ярова, м’яка і тверда пшениця, а також чиста пшениця із суржистою та навіть житом. “Сільський господар” з цього приводу вимушений був виступити із застереженням, що кооперативні організації, які допускать подібне змішування різних сортів, типів і окремих культур, будуть суворо покарані відлученням не лише від експортних операцій, але з ними взагалі згорнуть стосунки всі осередки української сільськогосподарської кооперації [11, 155].

Проте основні проблеми забезпечення кондицій експортного зерна складно було долати не лише на зсипних пунктах і у портах, а головно безпосередньо у селянських господарствах. Незаможні хазяї прагнули брати участь у дуже економічно вигідній роботі, однак культивуючи на незначній площі різні види і сорти зернових, через агротехнічну кволюсть своїх господарств, гальмували справу підвищення товарних кондицій зернового експорту.

Внаслідок цього, навіть в розпал непу “Сільський господар” недоотримував на експорті хліба досить значні суми. Це негативно відбивалося не лише на самому експортері, а й безпосередньому виробникові – селянському господарстві.

Як вихід із такого становища, у 1924 р. фахівцями “Сільського господаря” та його дочірньої кооперативної структури “Товариства насінництва” був запропонований комплекс заходів, які мали на меті привести до створення односортних експортних масивів зернових культур. Потреба цієї програми не викликала в її ініціаторів сумнівів щодо доцільності й рентабельності. Планувалося повсюди замінити місцеве селянське насіння, що частково вже виродилося, на селекційне насіння високих сортів. Для того, аби закласти значні сортові масиви господарствам членам “Товариства насінництва” “Сільським господарем” видалися кредити на досить пільгових умовах, а хлібозаготівельні органи платили за зерно, отримане з площ, засіяних сортовим посівним матеріалом, на 15-20% більше проти звичайного [9, 31].

За три роки напруженої роботи над цією програмою кардинального поліпшення становища добитися не вдалося.

Причина певної невдачі насамперед полягала у незадовільному постачанні в селянські господарства, зайняті репродукцією, вихідного насіння. Також неналежно, без врахування природних умов того чи іншого району, підбиралися сорти насіння для їх поширення в даній

місцевості: тепло, волога, якість ґрунту, період вегетації тощо. Замість завозу для подальшої репродукції виключно односортового матеріалу траплялася іноді мішанина різних, хоч і якісних, сортів. Часом у процесі його зберігання зерно уражалось різними хворобами. Тобто далася взнаки звичайна неорганізованість та традиційна недбалість службовців, зайнятих цією справою.

Як на перший погляд, це не дивно, на заваді справі стояли відомчі інтереси радянських планово-фінансових і заготівельних органів. Річ у тім, що зерно з експортних масивів селянам треба було здавати хлібозаготівельникам відразу після жнив, тоді як для селянського господарства це було вкрай не вигідно через те, що ціни на хліб у цей період держава через своїх контрагентів – основних операторів ринку, штучно стримувала на вкрай низькому рівні, намагаючись зекономити на закупівлі продовольчого фонду. Селяни змушені були продавати зерно навіть за очевидно низьких ринкових цін. Наближався перший термін сплати єдиного сільгосподатку. Не виручивши необхідні кошти селянське господарство ризикувало опинитися в боржниках, що відповідно тягло за собою дуже тяжкі штрафні санкції. Виходячи з цього, значна кількість господарств не поспішала засівати високоякісне, але все ж відносно дороге зерно, бо податкова політика радянської влади витискала з нього отриманий прибуток.

Позаяк швидко створити великі односортні експортні масиви не вдалося, “Сільський господар” разом із “Товариством насінництва” був змушений перейти до більш поступової заміни посівного матеріалу селянських господарств [9, 31].

Почалася підготовка і до закладання таких же сортових масивів культур з перехресними запилювачами як кукурудза, соняшник, що на практиці було вкрай складно [9, 32]. У цілому “Сільський господар” зміг розв’язати багато складних проблем, вирішення яких позитивно позначилося на збільшенні об’ємів і підвищенні якості експорту зернових. Однак нестримний поспіх державних органів щодо негайного збільшення продажу зерна на експорт суттєво заважали цьому. Головними для держави залишалися кількісні показники поставок, тоді як “Сільський господар”, керуючись насамперед фінансово-господарськими розрахунками, обстоював не штурмівщину, а економічну доцільність цієї роботи.

### Література

1. Кульчицький С.В. УРСР в добу “воєнного комунізму” (1917–1920). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичні зошити. – К., 1994. – 141 с.
2. Калініченко В.В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). – Харків, 1991.
3. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993. – 275 с.
4. Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. – Черкаси, 2004. – 187 с.
5. Лазуренко В. Куркуль чи господар? – Черкаси, 2004. – 219 с.
6. Сільський господар. – 1923. – Ч. 10-11 (червень).
7. Коммунист. – 1923. – 4 июля (№148).
8. Сільський господар. – 1923. – Ч. 9-10.
9. Яковлів К. До питання про односортні експортні масиви // Український агроном. – 1927. – Ч.2.
10. Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2299.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 471.

*Надійшла до редколегії 24. 04. 2008 р.  
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.*

УДК 94(477) “1922/1928”: 338

С.М. Биченко

### ДІЯЛЬНІСТЬ “ПЛОДОСПІЛКИ” З ІНТЕНСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В ДОБУ НЕПУ

*Анотація.* У статті розглянуто широкий комплекс питань, пов’язаних із активною діяльністю спеціалізованої системи української сільськогосподарської кооперації – “Плодоспілки” в добу непу. Ввівши в науковий обіг нові матеріали, автор висвітлює повсякденну роботу кооперації щодо всебічної інтенсифікації рільничої галузі.